

Образ-символ землі як психоісторичний код

(на матеріалі творів Івана Карпенка-Карого й Тараса Мельничука)

Ірина Зелененька,

кандидат філологічних наук,

викладач кафедри української мови і літератури

Глухівського національного педагогічного

університету ім. О. Довженка

Стаття є спробою аналізу особливостей функціонування образу землі як символу, як психоісторичного коду в соціальних комедіях І. Карпенка-Карого й віршах поета-дисидента Т. Мельничука. На прикладі дослідження цього образу доведено, що основою асоціативного самовираження драматурга-реаліста І. Карпенка-Карого й поета-дисидента Т. Мельничука є національні образи-архетипи.

Ключові слова: лірика, драма, образ, символ, архетип, психоісторичний код, асоціації.

Лірика Т. Мельничука — поезія глибокого асоціативного самовираження [7, с. 5]; у радянську повоєнну добу, коли формувалися літературні смаки поета, найвідомішими творами І. Карпенка-Карого були соціальні, сатиричні, із викриттям міщанства, із проблемою збагачення, володіння значними матеріальними статками й землею, із залежністю від землі, комедії — "Сто тисяч", "Хазяїн". Українська реалістична (П. Мирний, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко) і рання модерністська проза з виписаною глибокою психологічною проблемою залежності від землі, із образом-символом землі, що певною мірою центрував твори (М. Старицький, О. Кобилянська, В. Стефаник, Л. Мартович), розглядалася в національному літературознавстві (Франко І. Я. [11], Гнідан О. Д. [2], Дем'янівська Л. С. [6], Кіраль С. С. [2]), добре відома поетові Т. Мельничукові й, імовірно, відображена в окремих поезіях, у формах образів і в асоціаціях. Проте дослідження успадкування класичної форми образу-символу землі у модерній літературі, простеження трансформації архетипних візій від реалістичної драми кінця XIX століття до екзистенційної поезії кінця XX століття на прикладі комедій І. Карпенка-Карого та віршів Т. Мельничука не відбулося. Отже, метою нашої розвідки є вивчення образів-архетипів, образів-кодів землі як формантів високого мімітичного ґатунку й національної естетики в творах різнорідних, але глибоко соціальних, проблемних.

Найперше, Т. Мельничук, використовуючи досвід класичної національної літератури, здійснив спробу метафоричного протесту проти замкнутого соціокультурного простору радянської дійсності в рідному краї, у Карпатах, де формою тотального примусу, соціокультурного вакууму був колгосп і примусова робота на експропрійованій землі. У поезії Т. Мельничука, як і в соціальних комедіях І. Карпенка-Карого, індивідуальність намагається протистояти матеріальному, зневажає усілякі форми збагачення, хоче позбутися штампів (у творах драматурга-реаліста — міщанства, глитайства; у віршах поета-дисидента — комуністичного способу життя, профанації). Усе це, так би мовити, підкріплене контрадикторною парою "абсолютизм — матеріалізм" (у сенсі "Бог — безбожжя"). Ліричний герой Т. Мельничука навіть нагадує вчителя Калиновича з "Хазяїна" І. Карпенка-Карого: людина мусить боротися з обтяжливою матеріальністю (саме такою, до речі, є модерна філософська модель А. Бергсона, що постала, як бачимо, на ґрунті реалістичних позицій). У несюжетній пасторалі-панно XX століття Т. Мельничука

"Тюремні нари — не гуцульська лавиця...", що цілком у ключі постмодернізму, бачення реалії комуні набуває апокаліпсичних ознак й підсилене гротеском: "Кипить земля... Юпітер плавиться, / конає день в ромену на плечі. / Віщує час погибель неба й вод", "...А на протезі мій народ / чечітку чеше у колгоспі." Досить яскраво проглядає наслідування образу "мужика" — безземельного українця, який постав в уяві мільйонера Терентія Пузиря: "Наділи мужицькі на десять літ в оренду взять! А як мужик зостанеться без землі, роби з ним, що хочеш; а поки при землі, мужики все одно, що бури, — нічого з ним не зробиш!" [6, с. 224].

Взаємозв'язок минулого й майбутнього як улюблена форма вираження у віршах Т. Мельничука здійснюється завдяки сукупності праобразів, архетипів, концептів, що існують у свідомості нації чи іншої спільноти незалежно від історичної епохи. Таким архетипом у І. Карпенка-Карого був образ землі — землі-неньки, землі-годувальниці, землі-влади, "земельки"; від неї залежний Г. Калитка ("Сто тисяч"), Т. Пузир ("Хазяїн") ностальгійно пригадує: "...справжній степ без краю, на котрім де-не-де мріють отари овець, а тирса вище пояса, мов шовком землю укриває і шумить, шумить... Я всю молодість провів у степу" [6, с. 244].

Отже, герої І. Карпенка-Карого залежні від образів-архетипів, усталених домінант у світоладі українців. У традиційному ключі реалістичних пейзажних мазків архетипний образ землі використовує й поет Т. Мельничук. Як модерніст, він використовує праобразні форми з пракодами. Для пояснення праобразної ланки застосовуємо такі поняття: "праобраз-принцип", "праобраз-становлення", "праобраз-означення" [9, 93]. Кожен із праобразів-типів володіє "способом існування" — цілісним рівнем смислової субстанції. Наявність цілісного рівня смислової субстанції праобразу може не мати викінченої вербальної форми. Прикладом є поезія "Земля навколішках до паркану...", де земля — жіноча аніма, що фіксує в собі переплетення тотемного та ейдичного. Отже, маємо в праобразі фокус становлення й принципу, але не маємо конкретного означення. Цим фокусом, на нашу думку, є ідеалізація материнського коду [1, 19], що виникла від страху переслідування, первісного страху перед смертю (земля-мати, по смерті людина повертається в землю). При цьому образ у дії є своєрідним об'єктом захисту (структурування образу постає у зв'язках тотемного та ейдичного).

Земля у Мельничуковому "колгоспному" ХХ столітті, як і для пореформеного села кінця ХІХ століття, зображеного у І.Карпенка-Карого, є основою міфу, міфу нездійсненого бажання вільного, багатого життя як універсуму, ностальгії за державою; це символ поклоніння єдиній небесній богині Magna Mater, яка була втіленням плодючої землі. Тому й виникає у пана Золотницького висловлювання: "Поети єсть сіль землі, гордість і слава того народу, серед котрого з'явилися; вони служать вищим ідеалам, вони піднімають народний культ..." [6, с. 231]. Ця репліка на захист спорудження пам'ятника І.Котляревському, як спротив невігластву, нівеляції духовності "Котляревський мені без надобності!" [6, с. 231], стала риторичною формулою-лекалом для іронічних, сатиричних віршів Т.Мельничука: "І стала земля для гуцулів мукою...", "Земля сидить булавою / під червоним маком..." [7, с. 34]. Хоча Т.Мельничук мислить і в націоналістичному ключі: карпатська земля — це свята земля, бо народжує, тобто мати (за функцією образ тотожний архетипові Великої Матері [4, с. 6]). Отже, це фрейм як сукупність зв'язаних між собою мисленневих даних у різних аспектах дійсності: "Яка земля розумна у Карпатах! — Народжує життя, любов, красу і чорнобрових гуцулок..." (цикл "Флояра мольфара").

Т. Мельничук у віршах (на відміну від І.Карпенка-Карого-драматурга, бо в комедіях є більша вербальна нагода) не деталізує досвід краян; є лише окремі етнографізми та фольклоризми, ужиті як номени чи символи, проте не уникає перелічувальних, описових інтонацій, властивих реалістичній драмі: "Земля моя багата довбушками, піснями, могилами і трагічністю. / Не байдуже їй, під якими бути зірками, / і з якою вірою йти у вічність." ("Земля моя багата..."). Часто поширений образ землі з характерним пошанним значенням є дублетом образу України: вона — "як весільне запрошення", "з пшеничною позолотою", "від любові не втомлюється". Окремі образні форми є панестетичними: "Землю батьків / поклав мені бог на серце" ("Гори зимують..."), "Земле / цілую твій поділ" ("Земле..."); у них втілено дополітеїстичний образ-тотем протоукраїнців [10, с. 28]. Його знаковість є наслідком загальнообов'язкової консеквенції метафоричного асоціювання реалій за суміжними ознаками, що й пояснюють наступні образні варіації: "...я буду пити з ним (...) як небо із землею"; "Тоді просив я землю / як тепер тебе прошу / розкрий для мене своє лоно / і поглинь" ("Розкрий своє лоно..."). Наведені приклади містять виразну семантику міфічного жіночого начала землі, материнства, початку і завершення ("земля-годувальниця" у І.Карпенка-Карого); це міф про Велику Матір з семою життя та смерті. Поеднання позитивного і негативного, контраст (війна — карпатська флора) транслюють враження спотвореної землі: "За що мені цю радість бриндушкову / даруєш, земле мінна і промінна?" "Земля тобі сорочка гамівна / земля тебе не зрадить не обдурить," — у цих рядках маємо мотив приреченості. Звернення до реципієнта — форма нагадування про смерть як проблему завершення на рідній землі. Пригадаймо, як зі словами "пропала земелька Смоквинова!" Г.Калитка вирішив накласти на себе руки. У песимістичному, реквіємному образі домінує не експресія кінця, а езотеричний фінал.

Зрідка засобом препозитивного означення І.Карпенка-Карий, Т.Мельничук дають характеристику землі, називаючи її устами персонажів, ліричного героя своєю (це національна ідентифікація). Власне, через неможливість позначити відкритою формулою Україну як націотворчу субстанцію поет наділяє землю

такою характеристикою: "...в болючій землі (тремтиш?) / болить синьоволошковий скіф / наколотий на леміш" ("Живу я у такій..."). Постійне нагадування про землю у І.Карпенка-Карого є натяком на незрушність національного питання. "Скіф наколотий на леміш" — це символ уявлення власною совістю та підневільною працею, що підсилює знак гострого знаряддя. Це також символ "підсікання" історії без її розуміння. Семантично непрозорим є евристичний образ землі, яку "істи можна", "жирок наростає" (у І.Карпенка-Карого), землі, змоченої "винцем", "до самого кореня" (у Т.Мельничука). З одного боку, це стилізація євангельського тлумачення хліба й вина як тіла Ісусового: "Беріть, їжте, це є тіло моє" (Євангелія від Матвія. 26,26) і як потреби насущної (це непряма характеристика родючості землі). З іншого боку, це кривава земля, змочена кров'ю глибоко вкоріненого братовбивства — кривава "до самого кореня", тобто від початку української хронології. Це сигналізує моральне християнське примирення, що ґрунтується на жертвості. Цей складний образ можна кваліфікувати як акт усвідомлення фантазмагорії української історії як історії її бездержавності.

Візі землі у персонажів І.Карпенка-Карого, у ліричного героя Т.Мельничука переважно націотворчого характеру, це, під певним кутом зору, шлях залучення до національного відродження як глобального сакрального процесу. Отже, митці, кожен у свій час, приєдналися до "латентного" націотворення та дисидентського руху і увійшли до "культурницького руху" ХІХ—ХХ століття, різних періодів перманентного національного відродження.

Отже, земля — це домінуючий образ-символ, образ-архетип, образ-код, фольклорний, романтичний, експресивний, поліасоціативний, з яким пов'язані протилежно-семіотичні символи, у реалістичній, а пізніше й у модерній та постмодерній літературі, що вдалося довести на прикладі драматургії І.Карпенка-Карого та лірики Т.Мельничука. Часто він є першоосновою творення бінарних опозицій і дотичною контрадикторних образів, стрижнем асоціативного, сюжетного, власне образного мислення, апріорним символом, моделлю подій. Максимально екзистенційний, іноді дистантний від архетипальних асоціювань, є свідченням рефлексій у здобутті вищих ступенів свободи митців від суспільної мети і морально-етичної звітності перед народом.

Література

1. Зборовська Н. Код національної літератури як психісторична проблема / Н. Зборовська // Слово і час. — 2007. — №1. — С.58—63.
2. Історія української літератури ХІХ ст. (70—90-ті роки): У 2 кн. / [О.Д.Гнідан, Л.С. Дем'янівська, С.С. Кіраль]. За ред. О.Д.Гнідан. — К.: Вища школа, 2003. — Кн.1. — 575с. — С.537—574.
3. Кут С. Поетична воля, або Апперцепція підрубаної вишні (До питання про світогляд Т.Мельничука) / С. Кут // Прообраз: Літературно-мистецький альманах. — Івано-Франківськ: Плай. — 1998. — Вип. 1. — С.107—111.
4. Кут С. Своєрідність художнього мислення Т.Мельничука: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / С.Кут. — Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім. В.Стефаніка. — 2001. — 19 с.
5. Літературознавчий словник-довідник. [За ред. Р.Т.Гром'як, Ю.І.Коваліва, В.І. Теремко] — К.: Академія, 1997. — 752 с.
6. Майстер драми: Драматичні твори І.Карпенка-Карого/ Упоряд. Чічановського А.А.; Передм.Дем'янівської Л.С. — К.: Грамота, 2004. — 496 с.
7. Мельничук Т. Князь роси: Поезії. / [М.Жулинський. Князь роси: передмова.] / Т.Мельничук. — К.: Молодь, 1990. — 152 с. (177)

8. Мельничук Т. Твори в трьох томах. [Упорядн. М.Андрусяк, М.Лазарук / Пушик С. "Блакитна роса на траві й на колючому дроті...": передм.] / Т.Мельничук. — Коломия: Вік, 2003. — Т.1: поезії. — 256с. — Т.2: поезії. — 256с. — Т. 3: ч. 1. — вірші — 496 с., ч. 2 — листи, спогади. — 344 с.

9. Опанасюк О. Художній образ: структурна феномено-

логія і типологія форм / О.Опанасюк. — Дрогобич: Коло, 2004. — 236 с.

10. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. / С. Плачинда. — К. — 1993. — 168 с.

11. Франко І. Я. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) / І. Я. Франко. // Зібр. творів: У 50 т. — К., 1982. — Т.37. — С.56.

Статья является попыткой анализа особенностей функционирования образа земли как символа, психоисторического кода в социальных комедиях И.Карпенко-Карого, а также в стихах Т.Мельничука. На примере исследования этого образа доказано, что основа ассоциативного самовыражения драматурга-реалиста И.Карпенко-Карого и поэта-диссидента Т.Мельничука — национальные образы-архетипы.

Ключевые слова: лирика, драма, образ, символ, архетип, психоисторический код, ассоциации.

This article is an attempt to analyze the functioning of the image of the earth as a symbol, as a psychohistorical code in social comedies written by I.Karpenko-Kariy and in poems by the poet-dissident T.Melnychuk. By example of this image research it was proved that national images-archetypes are the basis of associative self-expression of the playwright-realist I.Karpenko-Kariy and the poet-dissident T.Melnychuk.

Keywords: poetry, drama, image, symbol, archetype, psychohistorical code, associations
